

Георгій ФІЛІПЧУК,
доктор педагогічних наук, професор,
академік АПН України, науковий
співробітник відділу філософії освіти та
освітніх технологій НДПУ

ПРІОРИТЕТ ЕКОАНТРОПОЦЕНТРИЗМУ В ОСВІТНІЙ ПОЛІТИЦІ

Проблема впровадження українознавчих цінностей у зміст освіти потребує формування нової педагогіки – педагогіки громадянської людини. Вона, опираючись на гуманістичні основи, має у навчально-виховному процесі забезпечувати реалізацію трьох фундаментальних пріоритетів, значущих для особистості, нації, світової спільноти: еколого-етичну (не руйнувати природу), антропологічну (не нищити самого себе), культурологічну (не ігнорувати культуру, історію, традицію). Тому педагогіка не може бути іншою як людино-націєоберігаючою. Головним проявом цієї системи освіти є її опертя на вироблені народом власні цінності інтелектуального, матеріального, духовного характеру. Без такого виховання особистості і суспільство стає неповноцінним і гіпертрофованим. Недарма така значна увага приділялася видатними педагогами і філософами питанню патріотизму, любові до Вітчизни. М.Бердяєв говорив, що людина без любові до своєї землі є безсилою. А К.Ушинський зазначав, що в багатьох європейських країнах люди краще ознайомлені з рідною мовою, історією, географією, естетикою, політикою та екологією, із своєю батьківщиною. Даючи оцінку європейській освіті, він виокремив одну дуже важливу рису, яку варто взяти до уваги – «повагу до своєї батьківщини».

Сповідування національних, гуманістичних цінностей перестає бути соціальною нормою, моральною вимогою, а є необхідністю і головною умовою виживання, розвитку людини. Дедалі більш відчутною стає важливість не лише нових знань, ідей. Необхідно мати принципово нові змістові, інформаційно-комунікативні, дидактичні, психологічні соціальні технології. Замість авторитарної, маніпуляційної парадигми важливо наскрізь утверджувати в педагогіці гуманістичну парадигму. Тоді уможливиться реалізація головного завдання Національної доктрини розвитку освіти – гуманізації освіти. Адже світ, суспільство, великі і малі людські громади перебувають не у стані сталого розвитку, а в стані постійно діючих і формуючих ризиків. Людині й людству, націям і державам, культурам і цивілізаціям потрібен діалог, щоб уникати конфліктів, катаклізмів, нетерпимості, воєн. Достатньо показовим є приклад українського суспільства, коли внутрішній діалог між найрізноманітнішими суб'єктами, структурами, інституціями, як правило, або відсутній, або агресивний. Вибірчий процес у 2004 році в Україні став цьому підтвердженням. Очевидно, що громадянське суспільство в Україні ще не сформоване у своєму якісному вимірі і гуманістична парадигма, гуманізація освіти і виховання має цьому слугувати.

Прагнення до цього не є стихійним процесом чи лише громадянською ініціативою, оскільки важливою тут є і роль держави. Адже держава, – писав Гегель, – не тільки

закріплює суспільство правовими відносинами, але й сприяє єдності у звичаях, освіті, світогляді, мисленні і дії¹.

Школа серед національних пріоритетів держави повинна займати особливе місце. Правильно вибудована і добре підтримана суспільством освіта стає головним чинником громадянського процесу. Національний характер освіти, принцип гуманізму і демократії змушують українську педагогіку безперестанно шукати «людське в людині» (В.Сухомлинський); формувати повагу до іншої людини як до самої себе, що важливо у відносинах між людьми, націями, державами, культурами; толерувати взаємозв'язок і взаємообмін між суб'єктами навчально-виховного процесу, національними культурами і загальнолюдськими цінностями; утверджувати розуміння необхідності соціального партнерства національної і загальнолюдської культури. В.Сухомлинський писав, що засвоєння молоддю людиною загальнолюдських норм моралі вважається важливим етапом формування моральної культури особистості².

Гуманна педагогіка – це природознавча педагогіка, направлена на життєтворчий, культуротворчий духовний розвиток людини, на якісне зростання людського потенціалу в суспільстві, сприяє його етизації та інтелектуалізації.

Це є альфою і омегою у вирішенні багатьох значимих альтернатив. Слід виходити з того, що лише завдяки інтелектуальному і моральному розвитку людина отримує здатність виконувати обов'язки по відношенню до інших.

Чим вужчі й обмеженіші здатності для виконання обов'язків, тим вужчою стає на індивідуально-суспільному рівні система відносин, що формують громадянське суспільство, особливості його економічного, етичного, релігійного, державного, культурного, етнонаціонального характеру.

Тому основною метою держави є захист громадянського суспільства від внутрішнього і зовнішнього негативного впливів, створення оптимальних умов для його функціонування. Найперше – це виховання людини, нарощування людського потенціалу. Найбільш відомими інструментами державно-громадських інституцій для здійснення цієї мети має бути освіта і педагогіка – гуманізована, демократизована, інтелектуалізована. Але реальна освіта є згубною для людини, якщо попередньо вона не розвинута гуманно... Під гуманною освітою слід розуміти розвиток людського духу, який варто розвивати не лише шляхом вивчення класичних мов, але і релігії, народної мови, географії, історії, вивчення природи і нових літератур... можна з історії творити реальну науку, а математикою і хімією розвивати в людині гуманність...³.

Отже, якщо центральною фігурою в громадянському суспільстві є індивід з його особливими конкретними інтересами, ідеями, цінностями, то освіта, педагогіка мають бути визначальною сферою для держави, громадських і політичних інститутів.

Саме вони найбільше впливають на якість людського потенціалу. У 21 столітті він вважатиметься основним компонентом національного багатства країн. Якість

¹ Гегель Г. Учение о праве, долге и религии. – Работы разных лет. В двух томах. Т. 2. М., «Мысль», 1973. С. 69.

² Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа. Виб. твори в 5-ти т. Т.4. К., «Рад. Школа», 1976. С. 146.

³ Ушинський К.Д. Педагогические сочинения Н.И.Пирогова. Изб. пед. соч. М., «Учпедгиз», 1945. С. 24.

людського потенціалу – це якість освіти. Освіченість, уміння оптимально використовувати і застосовувати знання, демонструвати, а не декларувати діяльнісний підхід – критеріальні оцінки особистості. При цьому дуже важливо, щоб зміст базової, професійної, вищої і післядипломної освіти дедалі більш ефективно направлялися на технологізацію практичної діяльності учня, студента, спеціаліста. Серед пріоритетних напрямків у Національній доктрині розвитку освіти визначено: запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій; створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання – повне забезпечення ними навчальних закладів; створення ринку освітніх послуг та його науково-методичне забезпечення; дистанційна освіта⁴. Але варто зазначити, що ця проблема залишається найбільш складною ланкою в освіті.

Відомо, що навіть блискуче розроблені програми, проекти не приносять бажаного результату, оскільки вони часто носять відомчий, локальний характер. Завдання полягає в інтеграційних процесах, технологічній корпоратизації наукових, освітніх, інформаційних, фінансових, політичних, економічних інститутів. Така інтеграція дає можливість тому чи іншому людському суспільству, індивіду бути конкурентно-здатним, вигравати у ринковому середовищі. У багатьох країнах до освітньої сфери залучені дуже висококваліфіковані фахівці з різних галузей. Освітня політика є пріоритетом найвищої уваги. Так президенти США Рейган і Буш серед найголовніших державно-суспільних завдань визначили якість освіти, а Клінтон – освітні загальнонаціональні стандарти. Окрім цього, створено широку мережу центрів демократії, де активно вивчаються і пропагуються ідеали демократії, права людини. Стає очевидним, що інвестувати в людину – престижно і безпрограшно.

Людський потенціал, який формується через освіту, – це сукупність можливостей, джерел, ресурсів, засобів для досягнення цілей. Дослідження показують, що 65-75 % національного багатства країн припадає на людський капітал, решта – на природні ресурси. Показовими є приклади, коли країни практично без природних ресурсів отримують значно вищі результати саме завдяки ефективному використанню людського потенціалу. Коли ВВП Росії складає 450 млрд. дол., в Японії 2 500, Сінгапурі – 140, то це означає, що Росія з її величезними природними можливостями відстає за показником на душу населення від зазначених країн у 8-9 разів. При цьому слід зазначити, що тривалість життя (найважливіший показник індексу розвитку людини) у Японії 79 років, у Росії – 65. На якість життя впливає все суспільне середовище. Воно, як зазначав у свій час відомий педагог П.Каптерев, є духовним повітрям, без якого, як і без звичайного повітря, людина дихати, тобто існувати не може [5].

Не можна не реагувати на таку закономірність, що, як правило, чим освіченіша нація, тим триваліше життя людини, в цілому його якість, є вищою.

Звичайно, кожна країна зберігає характерні особливості власного розвитку. Україна, маючи відносно непогану освіту, має дуже низький рівень розвитку суспільства і людини. Це означає, що в ній потребують значного удосконалення економічна, політична, правова, етична моделі. Освіта є дуже взаємопов'язаною із цими сферами. Адже декларативно звучатимуть заклики до інноваційної економіки, яка потребує науковомістких технологій, коли применшена роль освіти, фундаментальної науки, звужені можливості для самореалізації таланту й освічених людей. За таких умов

⁴ Національна доктрина розвитку освіти. II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти. – К., 2002. С. 133.

суспільство нездатне бути громадянським. Економіка базуватиметься на сировинній, а не на інноваційній моделі. Очевидно, прогрес, якість життя залежить від функціонування тієї чи іншої моделі економіки. Поцінювання освіченості, сильна бюджетна політика відносно до науки, освіти, культури, оптимальне використання потенціалу людського ресурсу забезпечуватиме перехід від сировинної до технологічної та інноваційної економічної моделі.

Переваги останньої щодо суспільного прогресу є переконливими. Адже, якщо функціонування сировинної моделі приносить в середньому \$ 0,1 вартості на 1 кг. продукції, то інноваційна – від 1 тис. дол. до 1 млн.

Саме інноваційна економіка зможе подолати екологічну й енергетичну кризи, сформувані вищий рівень людського потенціалу, уможливити його ефективніше використання, забезпечити впровадження нових соціальних технологій, які акумулюватимуть прогресивний досвід людей.

Між економічним зростанням, суспільним добробутом і освітою завжди існував, можливо, не жорсткий причинно-наслідковий взаємозв'язок і взаємозалежність. Це означає, що економічний ріст розвиває освіту, а освіта розвиває економіку. Не випадково у XIX-XX ст. прогресуюча освіта Німеччини, Японії, Кореї та інших країн стала трампліном і підґрунтям для добротної економіки. І коли країни з вищим культурно-освітнім рівнем мають гірші за інших показники, то це проблеми і культури правлячої еліти, політичної волі і рівня розвитку громадянського суспільства.

Є приклади, коли інтересам правлячої еліти відповідають і низький рівень освіти, і необґрунтована соціально-економічна й правова нерівність. Таким народом завжди легше управляти, експлуатувати його і принижувати. При цьому суспільство є авторитарним і негромадянським. Його природний стан, – писав Г.Гегель, – це стан некультурності, насильства і несправедливості. Із такого стану люди повинні вступати у громадянське суспільство⁵. Воно повинно бути освіченим і духовно вихованим.

Сила розвинутих і багатих країн – в освіті. Вона вигідна і державі, і людині. Адже для держави – це економічне зростання, а для людини – робота, дохід, кар'єра, становище в суспільстві. Загальна тенденція у світі така, що кількість робочих місць з низькою кваліфікацією весь час зменшується. Тому парламенти й уряди намагаються збільшити бюджетні видатки на освіту. В Іспанії бюджетні кошти на освіту складають 11.3 %, в Норвегії – 15.6 %, проте в Йорданії лише 5 %, у Гвінеї-Бісау – 4.8 %.

Освітній потенціал буде все більше визначати статус людини, нації, суспільства. Але для цього необхідно вирішувати принаймні три завдання: по-перше, слід підвищити доступність до освіти; по-друге, покращити якість освіти, що відповідає потребам часу; по-третє, підвищити віддачу і ефективність ресурсів, що виділяються на освіту.

При цьому, інвестуючи в освіту, людину варто розглядати не як функціональний елемент економіки, а як найповніше джерело національного багатства країни.

Окрім цього, освіченість народу впливає і на устрій держави, демократизм суспільства. Гегель, аналізуючи критерії громадянського суспільства, писав, що

⁵ Гегель Г. Учение о праве, долге и религии. – Работы разных лет. В двух томах. Т. 2. М., «Мысль», 1973. С. 50.

державний устрій залежить від характеру народу, від його традицій і способу життя, рівня освіченості...⁶.

Тому найбільш важливими національними програмами мають завжди передбачатися проблеми розвитку людських ресурсів. А для того, щоб задовольняти потреби – добротну базову освіту і практичну підготовку. Все це є не чим іншим, як інвестуванням в людей. В суспільстві має бути реалізована модель, коли з одного боку людина з повагою і розумінням відноситься до освіти, знань, праці, а з іншого держава і суспільство активно винагороджує і стимулює підприємливість, освіченість, творчість. Тому, наприклад, в розвинутих азіатських країнах виробнича сфера в структурі економіки складає четверту частину, натомість активно розвиваються наукові дослідження, зміцнюються фірми найрізноманітнішого профілю. Що потрібно для того, щоб інтенсивно розвивати людський фактор? Політична стабільність, ефективне управління, уміла боротьба з корупцією, низькі податки, добрі соціальні й життєві умови, розгалужена транспортна й інформаційна система тощо. Для прикладу, в Сінгапурі четверта частина землі відвойована у моря, родючий шар землі завезений з інших країн, кожний четвертий робітник – іноземець. Позате, тут є одна із самих підготовлених людська продуктивна сила. Не дивно, що саме це у деякій мірі спонукає тут функціонувати біля 6 тис. фірм транснаціонального характеру. Проте, освіта не повинна бути лише високотехнологічною, технократичною, високофункціональною. Передусім, вона олюднює людину, оскільки містить гамму цінностей, ідеалів. Але вона прогресує, як і в цілому суспільство, тільки тоді, коли ідея вабить і захоплює, стаючи ідеалом...⁷. Проблема розвитку людини закладена у філософському вислові:

«Хочеш вирощувати урожай на один рік,
краще всього вирощуй зерно.
Коли вирощуєш урожай на 10 років,
краще вирощуй дерево.
Коли вирощуєш урожай на все життя,
краще всього вирощувати людину».

Розвинути людський потенціал можливо через освіту, виховуючи і такі якості, як етика, працелюбність, творчість, дисциплінованість. Але, якщо навчання в школі дає можливість отримувати базові навички, то в процесі працевлаштування постійне навчання професіоналізує працівника, підвищує його продуктивність. Автоматизація, інформатизація, наукомісткі технології, спонукають до більш якісної освіти. Інститути, центри навчання, курси, професійні заклади мають розвивати уміння, в яких є виробнича потреба.

Дуже важлива в освітніх програмах підготовка лідерів, а аспекти творчості, інновацій, дослідження, розвитку, планування, інформаційних технологій конкурентноздатності – передумова для успіху.

В окремих країнах Міністерствами освіти вводяться спеціальні програми «Мислення», які допомагають школярам мислити і вчитися оволодівати знаннями.

⁶ Гегель Г. Учение о праве, долге и религии. – Работы разных лет. В двух томах. Т. 2. М., «Мысль», 1973. С. 53.

⁷ Сухомлинський В.О. Могутній вихователь. Вибр. твори у 5-ти т. Т.5. К., «Рад. Школа», 1977. С. 498.

Вони прямо і опосередковано пов'язані з програмами інноваційної політики. Адже 15 % і більше свого прибутку виробники мають отримувати за рахунок нових видів продукції. Порушення у способах мислення заважає навчанню. Відчувається розрив між школою і вузом, де рівень абстрактного мислення зріс у багато разів. Доведено, що не можна ігнорувати математикою. Навіть погіршення мовної культури – це зниження математичної культури. Її недостатність в учнів негативно впливає на учнів, зокрема, відчувається в їхньому словниковому запасі. Математика, природничі науки, екологія стають пріоритетами для розвитку людини і суспільства. Розвиток особистості – це, насамперед, підготовка до виконання громадянського обов'язку. Освічена людина здатна нести більшою мірою відповідальність за себе, свою сім'ю, громаду, батьківщину, планету. Розвинуті країни в системі освіти опираються на кілька важливих пріоритетів: розвиток творчості, посилення національного характеру освіти, використання інформаційних технологій, виховання у людини бажання безперервного навчання, засвоєння етнічних та загальнолюдських цінностей. Дуже заохочується з боку держави система додаткових занять, особливо з музики, мистецтва, іноземних мов. Постійне збагачення духовного потенціалу людини, естетизація діяльності і почуттів – міцна основа для її розвитку. Виховання розуму і почуття є запорукою особистісного і суспільного прогресу. В.Вернадський запитував, хіба можна зрозуміти і пізнати, коли спить почуття, коли не хвилюється серце, коли немає фантазії. Не вірте! Не вірте!, – писав він, – що розумом все осягається. Системні програми розвитку людських ресурсів повинні складати основу державної політики, щоб перетворитись у висококваліфіковану сучасну націю.

Це не означає, що тенденції посилення людського фактору мають бути спрямовані на поглинання індивідуальності, уніфікації людської сутності. Навпаки українська педагогічна теорія і практика повинні акцентувати на основну роль людини у вирішенні актуальних проблем соціального, етичного, екологічного характеру.

Завдання освіти полягає в тому, щоб виховувати здатність особистості до самореалізації, саморозвитку, прилучення її до національних, загальнолюдських цінностей.

При цьому слід зважати, що ситуація в суспільстві – це «багатобарвна культурна мозаїка, потужний інформаційний потік, суперечливі процеси індивідуалізації і деперсоналізації особистості, що вимагає нових підходів до виховання людини, яка вміє виявляти свою унікальність»⁸.

Практика засвідчує, що проблемою освіти в Україні залишається впровадження філософії трьохвимірної єдності природи, суспільства і людини, тобто екоантропоцентристського підходу, коли забезпечується цілісність соціального, проривного, культурного буття і особистості.

Такий підхід означає, що зміст освіти дедалі більше має піддаватися не лише міждисциплінарному, багатоаспектному аналізу, але й впливу екологічних, інформаційних, соціальних, психологічних, технологічних, культурних, антропологічних чинників.

З одного боку освіта не може ігнорувати інформацію, знання, ідеї, цінності у цих сферах, а з іншого – слід позбавитись надмірності фактології, інформаційних інтервенцій, що перевантажуватимуть учасників освітнього процесу. Важливо, щоб

⁸ Рудницька О.П. Основи викладання мистецьких дисциплін. Навч. посіб. К., 1998. С. 7.

впровадження нових дисциплін не послаблювало два стрижневі навчальні предмети – математику і рідну мову. Факт, але за останні півстоліття кількість годин у навчальних планах на ці предмети зменшилась у 1.5 рази.

Високотехнологічне освітнє середовище має формуватися на екоантропоцентристському підході, коли людиною враховується якісний стан природних і рукотворних ресурсів, інформаційна культура, ціннісні орієнтири, взаємовідносини з іншими людьми, соціальною дійсністю, культурно-освітнім середовищем. Природа, культура, соціум, психоантропологічне оточення – це є ті сфери, які обумовлюють необхідність взаємодії людини.

Не слід вважати, що екоантропоцентристський підхід в освітній політиці став домінуючим. Достатньо розглянути сутність відносин у схемі «людина-природа». Не лише складні соціально-економічні умови, анти екологічність діючих виробничо-господарських моделей і механізмів, але й, насамперед, рівень екологічної культури громадян, неефективність впровадження у зміст освіти екологічних ідей та цінностей, відсутність цілісної державної екологічної політики гальмують наше наближення до європейських стандартів.

Байдужість до екологічної політики і права, фетишизація ринкової економіки, росту ВВП, коли не аналізуються якісні показники, зокрема втрата природних ресурсів, що є проявами негативних тенденцій і поглядів сучасної реальності. Під цими впливами і на даний час формується ставлення до екологічної освіти. Не можна не визнати, що на рівні базової, професійної, вищої школи домінує технократична педагогічна свідомість, а зміст освіти визначається дисциплінами, в яких екологічна ідея представлена недостатньо. Включення і посилення екологічного параметру означатиме необхідність удосконалення педагогічних технологій. Адже, по-перше, для гармонізації стосунків особистості з природою, соціумом необхідно опиратися на логіку і почуття, раціональне й ірраціональне, етику й право, віру й культуру, теорію й практичні уміння, етнологію й політику. По-друге, все більш настійливо ситуація вимагає, замість владного і авторитарного відношення людини до природи, впроваджувати принципи партнерства, кооперації, співробітництва. По-третє, соціально і психологічно є виправданим підхід щодо формування педагогічної культури особистості, коли екологія пов'язується із здоров'ям (фізичним, духовним, моральним) людини. У такій міжпредметній освітній сфері ефективніше відбуватиметься гуманізація змісту освіти, реалізовуватиметься модель особистісно орієнтованого підходу, коли взаємообумовлюється залежність людини від стану соціуму, природи, індивідуальної та суспільної культури. В.Вернадський передбачав, що людству доведеться подолати надзвичайно важкий рубіж – навчитися поведінки, щоб зупинити катастрофу, що насувається. Очевидна необхідність нової «екологічної моралі», нового бачення світу для кожної людини, що живе на Землі. Для нас, – пише А.Швейцер, – культура полягає в тому, що ми одночасно працюємо над власним удосконаленням і удосконаленням світу⁹.

По-четверте, сучасна гуманістична парадигма зумовлює розгляд предмету теорії і практики педагогіки не лише в рамках освітньої сфери, а й у сфері цілісної життєдіяльності людини, оскільки така гуманістично орієнтована педагогічна система має опиратися як на зовнішні обставини й середовище, так і на особистісно-моти-

⁹ Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., 1992. С. 96.

ваційну домінанту. Практика засвідчує, що за останні десятиліття ці напрями, зорієнтовані на удосконалення педагогічної системи, набирають дедалі більшого значення.

Стратегія гуманізації, гуманітаризації освіти логічно стверджує прийнятність екоантропоцентризму в її змісті. Адже він сприяє цілісності освітнього процесу, який об'єднує мотиваційні інтереси і запити особистості, природо-соціосередовище, процесуальні та інституційні чинники.

Проте ефективне й оптимальне працююче освітнє середовище можна створити за умов, коли на методологічному й практичному рівнях діють принципи керованості, реалістичності, відкритості, культуро- і природо відповідності та ін.

Стосовно принципу культуровідповідності, то впродовж останніх років йому приділяється чимало уваги, враховуючи його значущість для розвитку національної школи. Орієнтація на загальнолюдські цінності, національно-культурні й державотворчі досягнення й ідеї стала найголовнішим пріоритетом гуманітарної підготовки, сутністю реформування навчально-виховного процесу. На цій основі відбувається усвідомлення необхідних для нації, держави цінностей у духовній, політичній, економічній, інформаційній, екологічній сферах. Планетарне виховання має сенс, коли уособлюється ім'я власної держави та нації. Тому світогляд, – писав Г.Ващенко, – має дуже велике значення не тільки в інтелектуальному житті окремої людини, а й у житті суспільному, політичному, й навіть екологічному¹⁰.

Проте на його формування впливає не тільки впровадження в зміст освіти сумісних, культурних, наукових, національно-історичних цінностей. Для високоякісного освітнього середовища важливо і те, в який спосіб, наскільки ефективно відбувається реалізація цього принципу. Культурно-освітнє середовище вимагає розширення критеріїв і вимог до принципу культуровідповідності. Вони мають психологічний, педагогічний, естетичний, морально-етичний, економічний, ергономічний, технологічний характер. Адже пізнавально-виховний процес ставитиме більш ефективний і продуктивний, коли враховуватиме: наскільки базові гуманістичні цінності, знання, методи відповідають індивідуальним можливостям і потребам особистості; чи формуються естетичні смаки, культура, уподобання, естетизується освітнє середовище; чи продукується, демонстративно підтверджується бережливе ставлення до природи, ресурсів; чи виховується повага до культурних, історичних надбань тощо.

Добре підготовлений педагог світоглядно і технологічно забезпечуватиме навіть за нинішніх складних умов такий рівень пізнавальних функцій, що сприятиме культурологічній, суспільно-політичній, громадянській соціалізації молоді. Адже соціалізація – це, насамперед, соціальна компетентність, критичність мислення. Без здатності до аналізу, формування власного світогляду, самостійної розумової і творчої активності не може бути справжнього громадянина.

Освіта, педагог мають нарешті стати ключовими пріоритетами в суспільстві, з боку держави, особливо у нинішній період демократизації України. Адже, які б досконалі інститути не створювалися, вони живучі лише доти, поки отримують свідому підтримку громадян. Передачу громадянам цінностей, знань, культурних надбань завжди у найбільшій мірі здійснювали педагоги. Від їхнього інтелектуально-культурного і

¹⁰ Ващенко Г. Зміст, методи та чинники виховання. Праці з педаг. та психології. Твори. Т.4. К.: «Школяр», 2000. С. 130.

соціального рівня залежав прогрес країни. Будь-які значимі проекти не могли обходитися без учителя. Для прикладу, у США для того, щоб вивести загальну освіту на рівень 1-2 курсів університетів спочатку вирішували завдання підготовки 100 тисяч педагогів, оскільки все починається з кадрів. Складність завдання полягає ще і в тому, що демократичні цінності українському суспільству не були передані у спадок. Нагальною потребою є вироблення за допомогою освіти моделі демократичного громадянського суспільства, формування нових якісних критеріїв і обліку громадянина сучасної України. Громадянська освіта і виховання повинні, з одного боку – дати молоді і населенню в його загальній масі знання за критеріями громадянськості, з іншого – створити умови, щоб ці чинники працювали для реалізації прав, свобод, творчості і самореалізації особистості. Безперервність, системність, об'єктивність, міждисциплінарність, багатофакторність уможливають позитивний результат освітньої діяльності. Але базовою методологічною основою залишатиметься усвідомлення, що громадянська позиція, дія, поведінка, етичні норми формуються на ґрунті балансів інтересів людей, які живуть, співпрацюють у суспільстві як рівні, хоча і різні за своїм складом. А отже, принципи гуманізму, демократії, культуро- і природовідповідності, народності, плюралізму, полікультурності не можуть бути зігноровані, а мають бути зорієнтовані на позитивну мотивацію соціальної дії особистості. Враховуючи складові українського суспільства, етнічні й історичні, мовні й конфесійні особливості об'єктивною є дія принципу інтеркультурності, а недискримінаційність і толерантність у взаєминах суб'єктів слугуватимуть подоланню релігійних, національних, расових упереджень. Завдання освіти – допомогти виробляти адекватні суспільні, державні, індивідуальні реакції на світ в умовах національного розвитку і глобалізму, економічної свободи і ринкової економіки. Ці підходи варто закладати в загальнонаціональну освіту, щоб формувати конституційний патріотизм.